

XORIJIY TAJRIBALAR ASOSIDA TA'LIM TIZIMINI MOLİYALASHTIRISH

Allayorova Malohat Normahmat qizi

ORIENTAL universiteti magistranti

Odinamatov Nuriddin Xusnitdin o'g'li

TOSHKENT DAVLAT TRANSPORT UNIVERSITETI talabasi

Ta'lim tizimini moliyalashtirish bo'yicha xorij tajribasini o'rganadigan bo'lsak, umumiy holatlar bo'yicha biroz ortga nazar tashlab o'tamiz. Ikkinchi jahon urushidan so'ng 1948-yilda BMT Bosh Assambleyasining inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi tomonidan eng muhim masalalaridan biri bo'lgan ta'lim bo'yicha olib borilgan muzokaralari kelishuviga erishildi. Ushbu kelishuv natijasi shunday to'xtamga kelindiki, ta'limni rivojlantirish jamiyatni rivojlantirish uchun eng katta daromadli investitsiya sifatida tan olindi. Dunyo bo'yicha 1960-yillarda boshlang'ich maktablarda 240 mln. dan ortik o'quvchilar ta'lim olgan bo'lsa, 20 yildan keyin ushbu ko'rsatkich 540 mln. ga etdi. Ta'lim olish inson huquqlarining eng asosiy omilidir va u eng pastki pog'onada majburiy va bepul bo'lishi kerak. Bu tamoyil aksariyat davlatlarda qabul qilingan yoki ushbu tamoyilga rioya qilinadi. Bu esa o'z-o'zidan davlat budjetidagi ta'lim uchun sarflanadigan mablag'larni yuqori bo'lishiga olib keladi. Aksariyat rivojlanib borayotgan davlatlarda 1960-1970 yillardagi moliyaviy inqiroz natijasida oliy ta'limni moliyalashtirish davlat budjetini asosiy masalalaridan biri bo'lib qoldi, shu bilan birga nafaqat oliy ta'lim balki, boshqa quyi ta'lim bosqichlari ham. Bu vaziyatda YaIMning umumta'lim maktablaridagi ulushi rivojlangan davlatlarda 3,47 foizdan 4,86 foizga oshdi, rivojlanib borayotgan davlatlarda esa 2,55 dan 3,63 foizga o'sdi. Lekin, bu narsa stabil holatda uzoqqa chuzilmasligi aniq edi. Chunki, ijtimoiy talab oshib borgan sari moliyalashtirishning yangi manbalarini topish va tashkil etish ehtiyoji vujudga keldi.

Rivojlangan mamlakatlarda boshlang'ich ta'lim bo'yicha xususiy sektor cheklangan yoki ayrimlarida umuman yo'q. Evropada faqatgina Belgiya va Gollandiyada xususiy maktablar davlat tomonidan subsidiyalanadi. Bu holat Fransiya va Daniyaga ham ta'lluqli, u erda 10 foizdan 20 foizgacha maktablar davlat tomonidan subsidiyalanadi. Faqat Ispaniya, Buyuk Britaniya va Gretsiyada davlat tomonidan moliyalashtirilmaydigan xususiy maktablar soni ko'p. Xususiy maktablarda o'quvchilarning qamrovi Ispaniyada 13 foiz, Buyuk Britaniyada 6 foiz, Gretsiyada 4 foizni tashkil etadi. Amerikada boshlang'ich ta'lim bo'yicha xususiy maktablardagi o'quvchilar soni 10 foizdan oshmaydi va ularning o'rtacha yillik to'lovi 1700 dollar atrofida. O'rta ta'lim bo'yicha xususiy maktablarga qamrab olingan o'quvchilarning ko'rsatkichi esa 6 foizni tashkil etadi, ammo uning to'lovi ancha yuqori bo'lib, 3650 dollar atrofida. Bu ko'rsatkichlar Kanadada boshlang'ich ta'limda 4 foiz, o'rta ta'limda 6 foiz, Yaponiyada esa boshlang'ich ta'lim bo'yicha xususiy sektor umuman yo'q, lekin o'rta ta'limda 3 foizdan pastroqni tashkil etadi.

Ikkinchidan, aksariyat davlatlarda bu xarajatlar ota-onalar tomonidan qoplanadi yoki keyingi yillarda ularning zimmlariga o'tgan. Masalan, Afrikada bu xarajatlar ancha qimmatga tushadi, ya'ni kitoblar, formalar (maktablarda o'quvchilar kiyishi majburiy bo'lgan) kabi to'lovlar uchun. Faqat o'qituvchilarning maoshlari odatda davlat budjeti tomonidan to'lanadi. Uchinchidan, ba'zi bir turdagi xarajatlar ota-onalar yoki ularning oila a'zolari tomonidan to'lanishi majburiy bo'ladi, albatta agarda o'quvchi maktabga qatnayotgan bo'lsa. Masalan, transport xarajatlari o'quvchilar uchun kamdan-kam xollarda bepul. Ba'zi bir davlatlarda Yaponiya va Janubiy Koreyadagidek xususiy darslar (repetitorlik) juda muhim, eng muhimi o'rta ta'lim darajasidagi o'quvchilar uchun. Davlat tomonidan ta'lim sohasini moliyalashtirish boshqa sohalarni moliyalashtirish bilan (sog'liqni saqlash, mudofaa, qishloq xo'jaligi va boshqa) majoziy ma'noda raqobatga kirishadi. Shuning uchun keyinchalikda maktab ta'limining o'sishi yoki rivojlanishi boshqarishning yangi usul va metodlari bo'yicha qo'llanilayotgan eksperimentlarga, jamoat tomonidan ta'limni qo'llab quvvatlash imkoniyatlari tadqiqotlariga bog'liq bo'ladi. Ta'lim tizimini rivojlantirishning AQSh va G'arbiy Evropa mamlakatlarining tajribasini o'rganish maqsadga muvofiqdir. Chunki, ularda ta'lim tizimi bozor iqtisodiyoti sharoitida oqilona yo'naltirilgan bo'lib, uning

milliy iqtisodiyotni rivojlantirishga ta'siri kuchlidir. Ta'lim tizimini samarali tashkil etilishi iqtisodiyotni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Har qanday mamlakatda boshlang'ich va o'rta ta'lim davlat tomonidan qo'llab quvvatlanadi. Ta'lim tizimining xalqaro statistik ko'rsatkichlari dunyoning ko'plab mamlakatlarida mamlakatlarida ta'lim sohasini moliyalashtirishning haqiqiy ko'rinishini beradi. Dunyoning turli mamlakatlarida ta'lim sohasidagi budjet mabalag'larini rejalashtirish va taqsimlash to'g'risidagi ma'lumotlarni quyidagi manbalari mavjud:

- ✓ YuNESKO statistika institutining (Global Education Digest) ta'lim bo'yicha yillik hisobotlari;
- ✓ Iqtisodiy hamjamiyat va rivojlanish tashkilotining (OECD) mamlakatlari tomonidan ta'lim to'g'risidagi yillik hisobotlari (Education at a Glance: OECD Indicators);
- ✓ Jahon bankining ma'lumotlari.

Ta'lim tizimini budjet mabalag'lari hisobidan moliyalashtirish tartibini, shuningdek, ushbu mamlakatlar tajribasidan foydalangan holda budjet mabalag'laridan samarali foydalangan holda ta'lim tizimini moliyalashtirish tajribasini O'zbekistonda qo'llash imkoniyatlarini ko'rib chiqamiz.

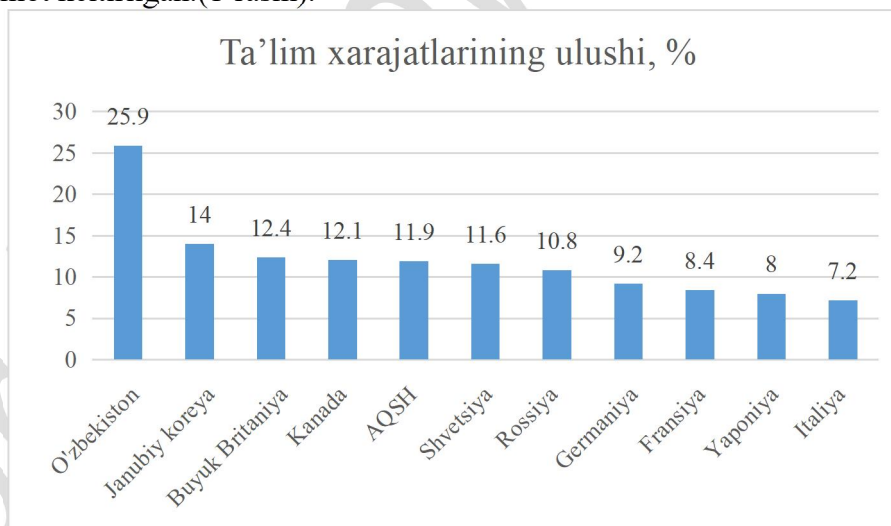
Moliyaviy mexanizmlar haqidagi turli qarashlarga asoslanib, ta'lim tizimini moliyalashtirish mexanizmining quyidagi tarkibiy qismlari mavjud:

- ta'lim tizimini moliyalashtirish manbalari;
- ta'lim tizimini moliyalashtirish tartibi;
- budjetni rejalashtirish va ta'lim tizimining budjet mabalag'larini taqsimlash usullari.

Ta'lim tizimining moliyalashtirish mexanizmining muhim elementi bo'lib moliyalashtirish manbalari hisoblanadi. Bugungi kunda jahon amaliyotida ta'lim muassasalarini moliyalashtirishda 2 ta manbadan foydalaniladi:

- budjet mabalag'lari;
- budjetdan tashqari mabalag'lar.

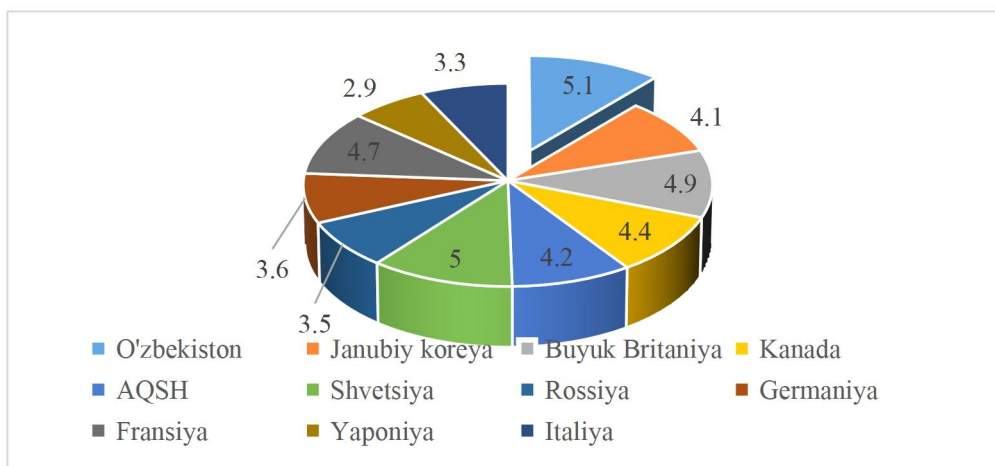
Quyidagi jadvalda xorijiy mamlakatlarda ta'lim tizimini davlat budjetidan moliyalashtirish holati to'g'risida ma'lumot keltirilgan.(1-rasm).

1-rasm. Davlat budjeti xarajatlari tarkibida ta'lim xarajatlarining ulushi, foizda

Manba: N.V.Bondarekovning ta'lim raqamlarda kitobi asosida muallif tomonidan tayyorlandi. Ushbu rasm ma'lumotlarini tahlil qilish natijasida mamlakatimizda ta'lim xarajatlarining davlat budjeti tarkibidagi ulushi bir qator xorijiy mamlakatlardan qariyb 2-3 barobar ko'proq ekanligini ko'rishimiz mumkin.

YaIM tarkibida ta'lim xarajatlarining ulushini ilg'or xorijiy mamlakatlar bilan solishtiradigan bo'lsak, quyidagi vaziyatga guvohi bo'lamiz (2-rasmga qarang).

2-rasm. YaIM tarkibida ta'lim xarajatlari ulushi, foizda

Manba: N.V.Bondarekovning ta'lim raqamlarda kitobi asosida muallif tomonidan tayyorlandi. Ta'lim tizimini moliyalashtirishda budjetdan tashqari mablag'lar hisobiga kattarak ulushi to'g'ri kelgan mamlakatlar sifatida AQSh, Buyuk Britaniya, Yaponiya va Norvegiya e'tirof etish mumkin. Ta'lim tizimini moliyalashtirish tartibi va budjet tizimi darajalari bo'yicha ta'lim tizimiga budjet xarajatlarini taqsimlanishi ko'rsatkichlariga quyidagi omillar ta'sir qiladi:

- ta'limni moliyalashtirishga turli darajadagi hokimiyatlarning xarajatlar vakolatlarining belgilanishi;
- mamlakatlar tuzilishining o'ziga xosligi;
- ta'lim tizimini darajalarining farqlanishi. moliyalashtirishni markazlashtirish va markazlashtirmaslik darajalarining farqlanishi.

Yuqorida ko'rib o'tilgan mamlakatlarda ta'lim tizimida budjet mablag'larini rejalashtirish va taqsimlashning quyidagi metodlaridan foydalaniladi:

- jon boshiga moliyalashtirish;
- normativ moliyalashtirish;
- normativ-jon boshiga moliyalashtirish.

Ushbu ma'lumotlaridan xulosa qilib aytish mumkinki, ko'pgina mamlakatlarda ta'lim tizimini moliyalashtirishda normativ-jon boshiga moliyalashtirish usulidan fodalaniyar ekan. Va bu usul budjetdan moliyalashtirishda samarali usul hisoblanmoqda. Ta'lim xarajatlarini rejalashtirish va moliyalashtirishning muvaffaqiyatli usuli "Moliyalashtirishning yangi shakli" sifatida Yangi Zenlandiyada kuzatilmoqda. Rivojlangan mamlakatlarda ta'lim sohasidagi budjet mablag'larini moliyalashtirish mexanizmining xususiyatlarini eng ishonchli aks ettirish uchun volumetrik xususiyatlarni o'rganish talab etiladi. Xalqaro taqqoslash maqsadida budjet hajmi rivojlangan mamlakatlarda umuman ta'limni va uning individual darajalarini moliyalashtirishni quyidagi ko'rsatkichlar bilan taqqoslash mumkin:

- 1) ta'limga budjet xarajatlarining YaIMga nisbati (% bilan);
- 2) bir o'quvchiga to'g'ri keladigan budjet xarajatlarining aholi jon boshiga YaIMga nisbati (% bilan);
- 3) davlat xarajatlarining umumiy hajmidagi ta'limga budjet xarajatlarining ulushi (foizda).

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Do'stmuxammad X.U. Xalq ta'limini samarali moliyalashtirish: nazariya va amaliyot. – T.: «Akademiya», 2009. – B. 65.
2. Ibragimov A.K., Sugirbaev B.B. Budjet nazorati va auditi. Info COM.UZ.MChJ. 2010 y. 120 b.
3. Jo'raev A.S. Davlat budjeti daromadlarini shakllantirishning samarali yo'llari. / Monografiya. "Fan" nashriyoti. 2004 y. 243 b.
4. Malikov T.S., Haydarov N.H. "Davlat budjeti". O'quv qo'llanma. "IQTISOD-MOLIYA" - Toshkent. TMI. 2007 y. 84 b.

5. Malikov T.S., Haydarov N.H. “Budget daromadlari va xarajatlari”. O‘quv qo‘llanma. “IQTISOD-MOLIYA” - Toshkent. TMI. 2007 y. 261 b.
6. Ufuk Giibilmez, Tomas 6 Briain. Bidding styles of institutional investors in IPO auctions. // Journal of Financial Markets, 2 June 2020, 100579. — P.21.
7. Chui Zi Ong, Rasidah Mohd-Rashid, Kamarun Nisham Taufil-Mohd. Do institutional investors drive the IPO valuation? // Borsa Istanbul Review, 19 May 2020.
8. Hsin-Yi Huang, Min-Hsien Chiang, Jia-Hui Line, Yun Lin. Fixed- price, auction, and bookbuilding IPOs: Empirical evidence in Taiwan. // Finance Research Letters 22 (2017) 11 19.
9. Aleksandra Pesterac. The importance of initial public offering for capital market development in developing countries. // ECONOMIC THEMES (2020) 58(1): 97-115